

Бондар Вадим
(Київ)

**СУЧАСНА ІСТОРИОГРАФІЯ АГРАРНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
другої половини ХІХ – початку ХХ ст. НА СТОРІНКАХ
«УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ЖУРНАЛУ»**

У 2007 р. виповнилося 50 років з часу заснування «Українського історичного журналу» (далі – УІЖ). Це фахове періодичне видання Інституту історії України та Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, яке займає важливе місце в розвитку української історичної науки. У журналі на високому науковому рівні висвітлюється багато актуальних проблем з історії України, всесвітньої історії, історіографії, методології історичної науки тощо.

Метою даного дослідження є аналіз праць з проблем аграрної історії України другої половини ХІХ – початку ХХ ст., які розміщені на шпальтах УІЖ за період незалежного розвитку української держави. Звернення до публікацій УІЖ виправдане важливим значенням цього видання в українській історіографії. Актуальність цієї роботи полягає ще й в тому, що з кінця 80-х рр. ХХ ст. вітчизняні історики, поряд з вивченими до цього часу питаннями, почали об'єктивно розробляти заідеологізовані в радянський час і малодосліджені аспекти історії селянства України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Серед них: соціальне становище та ментальність українського селянства в нових капіталістичних умовах, розвиток селянського приватного підприємництва, становлення селянського (фермерського) та поміщицького господарства, аграрне переселення населення, селянство і кооперація, селяни і земства тощо.

Одними з важливих завдань, які ми ставимо перед собою, є реконструювати наукові інтереси та зацікавлення українських дослідників, основні напрями їхньої діяльності у сфері вивчення аграрної історії України, формування та еволюцію історичних концепцій і підходів до цієї проблематики в сучасний період розвитку вітчизняної історичної науки, побудову загальної структури і архітектуру праць, вибір відповідного типу викладу матеріалу, інші важливі аспекти. За період незалежності України виникли нові наукові осередки з вивчення історії українського селянства, відбулось ряд конференцій, семінарів, симпозіумів тощо з вивчення проблем аграрної історії України. Звичайно, що наявність усього цього комплексу, нових дослідницьких підходів окремих істориків-аграрників з новітніх концептуальних та методологічних позицій не могло не відобразитися в журналі.

Для кращого розгляду публікацій доцільно звернутися до відносно традиційного, в таких випадках, структурного поділу їх за такими напрямками, як методологія, історіографія і джерелознавство, наукові студії та нові погляди на проблему, рецензії, хроніка наукового життя. На нашу думку, також необхідно розподілити наукові студії за проблемно-тематичним принципом, виходячи з предметно-об'єктного їх спрямування.

Важливе значення для вивчення аграрної історії України в сучасний період мають праці член.-кор. НАН України, проф. О. Реєнта, присвячені

сучасному дослідницькому інтересу до подій цього періоду, концептуальним, методологічним та історіографічним аспектам у його дослідженні. В аналізованій нами публікації ученим охарактеризовано стан і проблеми вивчення історії України XIX – початку XX ст., зокрема аграрної історії у вітчизняній і зарубіжній історіографії¹.

Дослідник не заперечує цілої низки фундаментальних напрацювань з багатьох проблем історії України другої половини XIX – початку XX ст., які створені в радянський період, але вказує на відсутність наскрізної, теоретично вивіреної, концепції їх належного висвітлення, неадекватності багатьох хрестоматійних подій тогочасним реаліям. Це повинно бути дороговказом для дослідників української історії цього періоду. З іншого боку, виклик доби спромоглися прийняти тільки одинаки – надто мало часу минуло для кардинального переосмислення методологічного і понятійного апарату, оволодіння новим науковим інструментарієм. Автор наголошував також на тому, що, аналізуючи процеси в аграрній сфері другої половини XIX – початку XX ст., слід пам'ятати про їх особливості у різних регіонах країни і висновки з кожного аспекту слід робити на підставі вивчення ситуації у кожному з них².

При вивченні історії селянства потрібно виробити новий, концептуальний підхід: не нівелюючи гострих суперечностей, аргументовано визначити характер соціальних відносин в українському селі, реальний вплив різних груп його населення на загальну картину сільськогосподарського виробництва, особливості переходу на капіталістичні рейки. Також певну пізнавальну цінність може становити вивчення селянського побуту (рівень споживання, частка невиробничих витрат тощо), який опосередковано відбиває зміни на селі, наслідки російської експортної політики щодо сільськогосподарської продукції для українських сіл та міст. Вагомим є і той момент, що історики-аграрники головну увагу зосереджують на характеристичі політики уряду, показників товарності, статистики сільськогосподарського господарства. Заходи ж щодо залучення капіталів у сільськогосподарську галузь, піднесенню її агротехнічного рівня залишаються в затінку³.

У студії показано основні історіографічні здобутки та концептуальні підходи ряду наукових досліджень зарубіжних істориків (проф. Хіросімецького університету С. Хінади, американських С. Хока, К. Воробец, російських І. Ковальченка, В. Гросула, Л. Бородкіна, А. Кореліна) та українських (В. Половця, В. Марочка, М. Якименка, О. Краснікової), що вивчають аграрний лад Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. Наприклад, дискусійними можуть бути тези акад. І. Ковальченка про те, що по-перше, руйнування общинного землеволодіння спричинило появу значного прошарку зубожілих селян, землі яких скуповували заможні господарі, по-друге, індивідуальне господарство не могло істотно впливати на загальний розвиток сільськогосподарського виробництва країни. На противагу цьому О.Реєнт відзначив, що майже ніхто не спробував підрахувати, яка кількість селян, що продали землю, була баластом (з економічної, а не соціальної точки зору) в общині і не могла організувати рентабельне господарство. Слід визнати, що реформа створювала умови для функціонування економічних законів, стимулювала природний відбір тих, хто був здатний витримувати досить жорсткі вимоги конкуренції, а не паратизувати на соціальних гарантіях держави. Стосовно другої тези, то вона не враховує тієї обставини, що товарна маса та продуктивність праці в індивідуальних господарствах суттєво перевищували общинні показники й тому відносні цифри тут не збігаються з

абсолютними⁴. Таким чином, дослідник підсумував серед інших питань стан наукового вивчення ряду важливих проблем з аграрної історії України другої половини XIX – початку XX ст.

Плідно працює над вивченням ряду проблем аграрної історії України другої половини XIX – початку XX ст. чернігівський історик і джерелознавець В. Шевченко. Він автор численних досліджень з історії селянської реформи 1861 р., мобілізації земельної власності в 1861–1917 рр. як в Україні, загалом, так і на Чернігівщині зокрема, різних аспектів історії селянства, історіографічних та джерелознавчих наукових розвідок.

Зупинимося на аналізі його праці, присвяченої російській та українській історіографії еволюції аграрних відносин, а точніше проблемі мобілізації земельної власності в Україні досліджуваного періоду⁵. Вчений поділив весь науковий доробок істориків з цього питання на чотири періоди: дорадянський (остання чверть XIX – початок XX ст.), два періоди радянської доби (1920–1940-ві рр. і 1950-ті – кінець 1980-х) та пострадянський період (1990-ті – початок XXI ст.). Виходячи з надзвичайно об'ємної теми наукової студії, автор зробив спробу показати основні концептуальні наукові підходи і здобутки з вивчення аграрних відносин в кожному з цих періодів, виокремити найбільш відомих дослідників та головну суть їх праць і методик роботи.

На його думку, в перший період було створено основу тієї джерельної бази, на якій пізніше ґрунтувалися переважна більшість досліджень. Особливо важливими, наповненими фактологічними даними, були праці економістів, статистів, істориків, громадських діячів, наприклад В. Святловського, О. Зака, М. Порша та ін. Окремі з діячів пов'язували свою діяльність із земствами, економічними і статистичними товариствами, були учасниками або свідками проведення переписів, зокрема, земельної власності.

Однією з основних особливостей другого та третього етапів було те, що вивчення ринкових поземельних відносин відбувалось через призму їх передумови більш важливих і актуальних подій того часу – революцій 1905–1907 рр. і 1917 р., селянських рухів, формування робітничого класу, аграрних перетворень тощо. Тим не менше, саме в 1950–1980-х рр. було створено найбільше ґрунтовних досліджень з історії поземельних відносин, земельного ринку, аграрних реформ тощо. Тут потрібно відзначити наукові здобутки таких російських і українських істориків-аграрників, як М. Дружиніна, С. Дубровського, І. Ковальченка, А. Анфімова, П. Зайончковського, Б. Литвака, В. Данилова, Л. Іванова, М. Рубача, Ф. Лося, М. Лещенка, Д. Пойди, П. Теличука, І. Гуржія та ін.⁶

Що ж стосується сучасного наукового стану вивчення проблеми ринкових аграрних відносин, то він є менш продуктивним через зміну наукових пріоритетів та методологічного підходу, недостатнім фінансуванням наукових досліджень та ускладненням доступу до основної маси документів тощо. Тим не менше, з'являються праці з новаторськими підходами, відбулося цілий ряд різних конференцій, симпозіумів і т. ін. з проблем аграрної історії. На думку В. Шевченка, плідно працюють над вивченням аграрної історії такі сучасні російські дослідники, як Л. Захарова, М. Шаццлло, О. Вронський, В. Тюкавкін, В. Берліхін, Л. Мілов і деякі ін., та вітчизняні О. Рєнт, В. Хміль, В. Марочко, Т. Лазанська, Ю. Присяжнюк та ін.⁷

Деякі відомості про науковий доробок з вивчення аграрної історії В. Косинського, С. Аваліані, А. Флоровського та М. Слабченка подала З. Першина⁸. Зокрема, вона назвала В. Косинського, професора політекономії

Новоросійського університету, одним з кращих знавців аграрних відносин у дореволюційній Росії, а також високо оцінила ряд праць А. Флоровського, які присвячені проведенню селянської реформи 1861 р.

Значно менше, порівняно з історіографічними дослідженнями, ведеться робота над аналізом значного і багатоманітного комплексу джерел з аграрної історії України другої половини XIX – початку XX ст. Практично не вивченими і не введеними у широкий науковий обіг залишаються такі масові статистичні джерела, як «Матеріали по статистике движения землевладения в России» і «Динамика землевладения в России 1906–1914 гг.».

Особливо цінні фактологічні відомості про мобілізацію земельної власності, а саме про кожну угоду, в якій подавалася інформація про час, місце, ціну землі, дані про покупців-продавців із визначенням їх соціального стану, містять повідомлення губернських нотаріусів. Як додаток до «Санкт-Петербургских сенатских ведомостей» ці оголошення видавалися досить обмеженим тиражем, і на сьогодні в повному обсязі зберігаються лише в центральних архівах і бібліотеках Російської Федерації⁹.

Відмітимо джерелознавчу роботу такого характеру згадуваного нами В. Шевченка (розвідки «До питання про достовірність земельного перепису 1905 року», «Матеріали по статистике движения землевладения в России» як джерело вивчення еволюції поземельних відносин в Україні другої половини XIX – початку XX ст., «Сенатські об'яви» – важливе джерело вивчення земельних відносин в Україні другої половини XIX – початку XX ст.). У цих працях, на основі скрупульозної роботи над багатотомними виданнями, дослідник намагається показати їх роль в об'єктивному висвітленні історії аграрних відносин.

Одним з важливих джерел, які дають відомості про рух земельної власності в Російській імперії з 1863 до 1910 рр. є «Матеріали по статистике движения землевладения в России»¹⁰. У них зібрано найрізноманітнішу інформацію про динаміку землеволодіння, розподілену за роками, категоріями власників, розмірами проданих або куплених земельних ділянок та ін. Оскільки більшість такого матеріалу має узагальнений вигляд, а цікаві підсумкові дані стосуються переважно всіх 47 губерній, тому на думку автора, важливими для вивчення поземельних відносин українських губерній є кілька десятків статистичних таблиць, в яких відображено погубернську і порайонну динаміку земельної власності як у містах, так і в сільській місцевості за кожен конкретний рік¹¹. Особливо цінними є п'ять таблиць, в яких зазначено основні складники всіх видів мобілізації земельної власності, порайонні дані про землю українських губерній, яка поступила в ринковий обіг, починаючи з 1863 та до 1906 р. включно, динаміку землеволодіння фізичних та юридичних осіб на Лівобережній Україні у 1906–1910 рр. та землеволодіння дворян у 1905 р.

Критично підійшовши до розгляду «Матеріалов...», В. Шевченко вказав і на деякі загальні огріхи та неточності складених таблиць (технічні похибки, допущені упорядниками, пропуски цифр, неправильно записані числа, об'єднання дворян з чиновниками і офіцерами при формуванні категорій власників тощо). На думку історика, надзвичайно цінним робить цю 25-томну збірку та обставина, що згадані процеси відображені в динаміці протягом досить тривалого часу і в ньому всебічно відображено складний та неоднозначний процес формування українського земельного ринку¹².

Наголосимо на важливості використання даного джерела сучасними істориками-аграрниками, оскільки при дослідженні еволюції землеволодіння

другої половини XIX – початку XX ст. у великій мірі вони використовують 50-томне видання «Статистика землевладення 1905 г.», та сільськогосподарську статистику 1917 р., а остання, як відомо, підготовлена за іншою методикою.

З нових підходів продовжується вивчення актуальних проблем історії українського селянства. Відмітимо в цьому плані науковий доробок Ю. Присяжнюка, який досліджує комплекс різних процесів, які відбувались в українському селі в другій половині XIX – початку XX ст.: соціальне становище селянства, його ментальність, повсякденність українського селянина в контексті політичних та економічних змін та реформ і його ставлення до них, освіченість селянства, особливості соціальної поведінки тощо. До пояснення подій, явищ і тенденцій минулого автор застосовує антропологічний (історико-ментальний) та соціальний підходи, методологічний інструментарій школи «Анналів» тощо.

Оскільки в історичній науці майже завжди історія селянства вивчалася через призму реформ, соціально-економічних і політичних змін, тому Ю. Присяжнюк робить акцент на дослідження історії з погляду на життя самого селянина та ролі в цьому звичаїв, духовного світу і ментальності українського хлібороба. Такий підхід в українській історіографії (власне в російській теж) не є поширеним. З іншого боку він є важким, оскільки часто потрібно будувати гіпотези, ставити проблемні завдання і на основі залучення всього наявного комплексу джерел спробувати об'єктивно відтворити життя селянина, його думки та вчинки, ставлення до влади, новацій, реформ тощо.

У своїх працях автор робить спробу поєднати зовнішній світ (реалії життя) і внутрішній світ селянина. У центрі моделі історіобачення вченого стоїть синтез суспільних проявів людини в конкретному історичному часі (друга половина XIX – початок XX ст.) і просторі (Правобережна і Лівобережна Україна). Важливе місце займає взаємодія людей з навколишнім середовищем у процесі господарських стосунків, політичних, соціальних, культурних взаємин, повсякденному житті. У публікації в УДЖі, присвяченій ментальності українського селянства у пореформений період, автор проаналізував позитивні та негативні моменти ролі його ментальності в нових ринкових умовах¹³.

На думку дослідника, історична наука колишнього Радянського Союзу, в тому числі й України, проблемами соціально-психологічної самобутності різних прошарків населення фактично не займалася. Навпаки зарубіжні вчені (щонайменше трьох поколінь школи «Анналів») уже давно обґрунтували необхідність вивчення історії селянської ментальності, вивчаючи проблеми морально-психологічної сторони релігійного світогляду, вірувань селян, прихильності землеробського населення до патріархальних методів господарювання, консервативного характеру селянської психології, взаємозумовленості духовного складу простого народу й духовно-моральних домінант психології еліти суспільства¹⁴.

Ставлячи питання, наскільки селянство було готове до «вільного» існування після реформи 1861 р., дослідник охарактеризував життя селян у нових політичних і соціально-економічних умовах, участь його в органах місцевого самоврядування та соціально-правовий статус, господарювання та ставлення до агротехнічних новацій, взаємовідносини з поміщиками, духовенством, відношення до влади тощо. Він дійшов висновку, що капіталістична еволюція суспільства з її радикальними змінами якнайменше позначилася на соціально-психологічній самобутності селянства, що й завадило останньому «йти в ногу» з реформами, розвивати своє господарство інтенсивним шляхом. Внаслідок

консерватизму світоглядних цінностей воно не спромоглося належним чином скористатися можливостями ринку, наданими економічними та громадянськими правами. Також землеробська ментальність селян мало сприяла формуванню в українських хліборобів політичної культури демократичного суспільства¹⁵.

Загалом вплив ментальності на становище українського селянства в пореформений період відобразився в таких основних моментах. Натуралізм менталітету українського хлібороба виявлявся в надмірній моральній абсолютизації фізично значущої праці, пріоритетом останньої над інтелектом людини. У пореформений період виявилися живучими внаслідок їх консервативної сутності ідеї селянського егалітаризму, селянин був проти будь-яких змін у господарюванні, різних соціально-економічних зв'язках. Наслідки патріархально-світоглядних цінностей зумовили недовірко до упереджене ставлення до агротехнічних новацій. Своєрідний селянський абсентеїзм зумовлював політичну пасивність його носіїв, які виявляли апатію до політичного життя громад, здебільшого цуралися участі в органах самоврядування, соціально-політична активність в основному позначалася формальністю, «парадністю», надмірним сентименталізмом. Правосвідомість селян характеризувалась збереженням у багатьох випадках патріархальних норм звичаєвого права.

Продовжуючи розвивати ці ідеї, в іншій науковій студії Ю. Присяжнюк та Л. Горенко, останній – дослідник історії поміщицьких господарств Наддніпрянщини другої половини XIX – початку XX ст., проаналізували еволюцію аграрних відносин в Україні у пореформений період, показали роль у ринковій трансформації суб'єктів цих відносин: дворян-землевласників, селян-хліборобів і держави. Через призму аграрних реформ дослідники порівняли ставлення їх до землі, можливості селянських і поміщицьких господарств ефективно розвиватись, виділили об'єктивні і суб'єктивні, позитивні та негативні чинники в їх розвитку.

Надумку вчених, реформа 1861 р. радикально підірвала основи натурального господарства, в тому числі замкнутість дворянського маєтку, порушувала тісний зв'язок між його елементами, половинчасто вирішувала питання ринку найманої праці на селі¹⁶. Пересічного поміщика України земля продовжувала цікавити здебільшого як нерухомість і засіб вкладання капіталу, а українського селянина – як основне джерело життєзабезпечення своєї родини. Щодо проблем капіталізації селянських господарств, то вони серед інших назвали локальність та односторонність, історично сформовану обмеженість підприємницьких якостей селянина, недостатню фінансову підтримку з боку держави.

Особливу увагу дослідники звернули на консерватизм мислення селянина, а саме пріоритетність фізичної праці, а не здатність творчо, економічно доцільно мислити, байдужість до агрономічних інновацій тощо. Основні недоліки ж поміщицьких господарств зводилися до марнотратного використання примусової праці, нестабільного забезпечення найманими працівниками, особливо сезонними, відсутність реагування на ринкову кон'юнктуру, інертність мислення і консерватизм світогляду тощо. Характеризуючи роль держави в ринкових трансформаціях, Ю. Присяжнюк і Л. Горенко підкреслили основний принцип її аграрної політики – не допустити втрати поміщиками провідних позицій у суспільстві і в пореформений період. Підсумовуючи діяльність російського уряду, спрямовану на створення діючого поземельного законодавства, вони стверджували про його прагнення припинити здрібнення і скорочення дворянського землеволодіння та водночас майже цілковите

нехтування інтересами селянських господарств.

Загалом історики зійшлися на думці, що визначальним чинником, що унеможлилював ефективний розвиток поміщицьких і селянських господарств а також ринковість тогочасної економіки, була інертність мислення, консерватизм світогляду, своєрідна стереотипність психології більшості представників основних суб'єктів аграрних відносин¹⁷.

Актуальним предметом вивчення в сучасних дослідників аграрної історії пореформеного періоду є функціонування індивідуального селянського господарства в умовах вільного ринку (праці М. Якименка, В. Нечитайла, Д. Селіхова та ін.). Зокрема, відомий полтавський історик-аграрник М. Якименко, опрацювавши значні статистичні дані і широке коло інших джерел, показав основні етапи становлення селянського (фермерського) господарства на тлі поземельних відносин кінця XIX – початку XX ст.

Порівнявши забезпечення землею колишніх поміщицьких селян різних українських губерній та виходячи з тієї умови, що для організації більш-менш рентабельного індивідуального господарства було потрібно 6–9 десятин орної землі, враховуючи також жорсткий податковий пресинг, автор відзначив, що саме південноукраїнські степи були оплотом селянських господарств, які найближче стояли до землеволодіння фермерського типу. Беручи за критерій віднесення до селянських господарств фермерського типу господарства з наділом не менше 10 десятин орної землі, він встановив, що на Лівобережжі у 1905 р. було 142 870 таких господарств, на Правобережжі – 105 576 і Півдні – 248 008¹⁸. Але, на його думку, мова не обов'язково повинна йти про висвітлення життєдіяльності лише високорентабельних селянських господарств.

Оперуючи великою кількістю фактологічних даних, М. Якименко висвітлює еволюцію землеволодіння селянських господарств протягом довгого періоду, постійно розглядаючи цей процес на прикладі різних українських губерній. Аналізуючи вплив законодавства 1906–1914 рр. на становлення селянського (фермерського) господарства, він показав роль та результати діяльності землевпорядних комісій, які протягом столипінської аграрної реформи посприяли утворенню 434736 одноосібних господарств (14,4% всіх господарств України)¹⁹. Оцінюючи вплив Селянського поземельного банку на становлення селянських господарств, зазначив, що розорювались переважно ті селяни, які не звертались за позичками до нього.

Численні показники в публікації наведені у вигляді семи таблиць, в яких зазначено різні групи господарств українських губерній, їх землеволодіння, прибутки і витрати; результати діяльності землевпорядних комісій в період проведення столипінської аграрної реформи; темпи операцій Селянського банку в 1911–1915 рр.; динаміку соціальної структури селянських господарств на прикладі Полтавської губернії; кількість хуторів і відрубів в Україні на 1916 р.; посівна спроможність селянських і поміщицьких господарств перед 1917 р.

На основі проведених досліджень можна підсумувати, що фермерське господарство могло б ще більше потіснити велике поміщицьке землеволодіння, якби для цього були створені відповідні суспільні умови. Високі викупні платежі підривали фінансову базу індивідуального селянського господарства, перешкоджаючи значній частині господарів купити кращий сільськогосподарський реманент, робочу худобу чи нову ділянку землі. Разом з напівкріпосницькими законами, які до 1906 р. обмежували рухливість сільського населення і можливість в одному місці продати, а в іншому купити

ділянку землі, це створювало несприятливі умови господарювання²⁰.

При вивченні історії і розвитку селянських господарств важливе місце відводиться кредитуванню їх державними і приватними земельними банками, різними сільськогосподарськими та іншими товариствами, земськими установами тощо. Відзначимо, що питання місця і ролі різних банківських структур в аграрних відносинах другої половини XIX – початку XX ст., наслідки їх діяльності у становленні селянських і поміщицьких господарств різних типів є малодослідженими як в радянській, так і в сучасний період української історичної науки. Виходячи з того, що в радянській історико-економічній літературі з марксистсько-ленінських позицій проаналізовано в основному лише діяльність Селянського поземельного банку, тому є потреба переглянути на новому рівні цілого комплексу відповідних проблем, зокрема діяльність акціонерних і приватних банків, інших установ у кредитуванні усіх прошарків сільськогосподарських виробників та його наслідки, історію розвитку поземельного кредиту в умовах вільного підприємництва тощо.

Саме становленню і ролі земельних банків на Україні в другій половині XIX – початку XX ст. присвячена публікація О. Краснікової²¹. Дослідник приділила достатньо уваги маловивченій в історіографії проблемі іпотечного кредиту та його ролі у становленні сільськогосподарських виробників. Також вона проаналізувала функціонування та економічні результати трьох банківських структур: Дворянського банку, Селянського банку, акціонерних і приватних земельних банків. Співставивши фактичні дані стосовно кількості закладеної землі в банках України та кількості виданих позик під заставу землі, дійшла висновку, що операції Селянського банку значно поступалися не тільки акціонерним і приватним земельним банкам, а й Дворянському банку. О. Краснікова наголосила на важливості вивчення діяльності цих установ ще з тієї причини, що питома вага приватного капіталу у фінансуванні сільськогосподарського виробництва в роки столипінської аграрної реформи сягала майже половини (47,7%) всіх кредитів²².

Історію земельної оренди на Україні в пореформений період, використовуючи земські і державні сільськогосподарські переписи та інші матеріали, висвітлив М. Якименко²³. Він виділив у проблемі два предметних аспекти: роль земельної оренди в економічному житті суспільства, насамперед як важливий показник життєдіяльності селянства, і вплив її на рівень життя та добробут самих селян. Саме другий аспект, на думку вченого, недостатньо вивчений, хоча фактів для цього вистачає. У студії показано умови існування оренди та нерівномірність умов її становлення в українських губерніях, розраховано загальну кількість орендованої селянами землі та процентне відношення до надільної землі, кількість господарств, що здавали землю, охарактеризовано різні форми оренди та вплив їх на ефективність сільськогосподарського виробництва.

Що ж стосується форм оренди, то на Правобережжі та в Південній Україні майже повністю домінувала грошова форма, яка була для селян більш кращою, особливо в урожайні роки. Менше ефективними та гіршими для селян були відробіткова або змішана оплата орендованої ділянки. На основі проведених розрахунків, автор проводив думку про загалом неефективність оренди, особливо для бідних селянських господарств, але це була відчайдушна спроба селян без переселення до інших місць забезпечити свій продовольчий бюджет. Як наслідок, споживча оренда стала економічним абсурдом, бо приносила селянам меншу винагороду за працю у порівнянні з цінами на робочу силу на ринку праці²⁴.

Історію чиншової реформи 1886 р. в Подільській губернії досліджував С. Борисевич. Достатньо уваги він приділив попередньому історичному розвитку, сутності та особливостям чиншового землеволодіння, умовам, в яких уряд змушений був піти на ліквідацію чиншового права в Правобережній Україні, Білорусії та Царстві Польському. Нарешті, автор детально розглянув положення 9 червня 1886 р. про поземельний устрій сільських чиншовиків, а саме основні принципи, на підставі яких визнавалися чиншові права, умови, за яких припинялося чиншове володіння, механізм реалізації положення в Подільській губернії.

До основних наслідків даної реформи дослідник відносить те, що, по-перше, вона ліквідувала чиншове землеволодіння, але цей процес затягнувся до початку ХХ ст., по-друге, вона сприяла припиненню заворушень сільських чиншовиків, по-третє, це був крок на шляху до якісних ринкових відносин²⁵.

Щодо впровадження положення у Подільській губернії, то в праці охоплено дворянські та поміщицькі маєтки двох повітів – Балтського і Кам'янецького. У праці показано складний процес викупу колишніми чиншовиками земельної власності, який тривав до 1917 р. і підсумував, що фактично вирішення питання чиншовиків не було доведено до логічного завершення, а зрівняло їх у статусі з колишніми кріпаками й значно погіршило майновий стан порівняно з останніми. Основна їх кількість була позбавлена орних земель, права володіти сіножатями і вигонами, а також сервітутних прав. З іншого боку, чиншовикам було легше, ніж селянам, розірвати стосунки з селом, адже вони не були членами громади з її круговою порукою і саме ця верства стала основним джерелом поповнення чисельності мешканців міст та містечок Подільської губернії²⁶.

Певного поширення у вітчизняній історіографії набула проблематика аграрного переселення населення та процес господарського освоєння вільних земель у другій половині ХІХ – початку ХХ ст. Дослідник аграрної колонізації Південної України Я. Бойко розглянув процес активної землеробської колонізації даного регіону у 60–80-х рр. ХІХ ст. Спочатку він визначив ступінь участі основних регіонів та губерній у заселенні краю, відводячи перше місце Лівобережному регіону, за ним – Центрально-чорноземному, а потім Правобережжю²⁷.

Основними причинами колонізації, на його думку, стали масове відрізування надільних земель, дальше скорочення земельних наділів у результаті природного приросту населення у пореформений період, зростання повинностей і платежів, які перевищували прибутковість селянських господарств, зменшення оплати праці, висока орендна плата та ін.

Проаналізовано також хід переселень, наведено докладні статистичні дані про кількість офіційних та самовільних переселенців, які осіли на території південноукраїнських губерній. Так, за період 1861–1888 рр. на ці землі мігрували більше півмільйона селян (понад 163 тис. – з дозволу уряду та 340 тис. – самовільно)²⁸. Порівнюючи шляхи переселення, Я. Бойко розглянув досить складний порядок переселення селян, які обрали офіційний шлях, хоча відзначив ряд позитивних сторін останнього. На завершення у статті висвітлено вплив селянської міграції на сільське господарство регіону, а саме у сфері формування постійних найманих робітників, переходу від відробіткової до капіталістичної системи господарювання, посилення темпу розвитку продуктивних сил краю.

На основі залучення широкого кола джерел, М. Якименко зробив спробу з'ясувати селянську колонізацію південноукраїнських степів після скасування

кріпосного права. Зокрема, висвітлено важкий та інтенсивний процес вимушеного переселення малоземельного та безземельного селянства з різних губерній України, Росії і Прибалтики на південноукраїнські землі, який мав в основному стихійний характер. Оскільки, в центральних губерніях країни влада і заможні верстви всіляко обмежували переселенський рух, то освоєння південних районів у другій половині XIX ст. мало цікавило урядові кола, ба в ряді випадків селяни отримували допомогу при оформленні документів на поселення. Ця обставина обумовлювалася й необхідністю великої кількості вільнонайманої робочої сили²⁹.

Розглянувши утворення переселенцями сіл, ведення господарства, заходи влади щодо врегулювання земельних відносин, М. Якименко наголосив на малоуспішному влаштуванні мігрантів на нових місцях. На доказ цього він привів різні статистичні обстеження селянських селищ і господарств, зокрема, обстеження Херсонським земством 36 селянських селищ, які були засновані в 1887–1889 рр. Серед головних проблем у створенні міцних селянських господарств були нестача необхідних коштів, відсутність матеріальної допомоги від держави, бідний сільськогосподарський реманент, висока орендна плата за землю та ін. Не була ефективною і діяльність Селянського поземельного банку.

Серед важливих наслідків колонізації Південної України дослідник відзначив різке зростання в краї кількості населення до майже 1 млн. осіб, насамперед, селянського. Також істотно змінилась географічна карта колонізаційних районів з появою близько 10 тисяч нових населених пунктів, особливістю яких була незначна кількість жителів. Але найважливішим результатом аграрної колонізації став швидкий економічний розвиток регіону, про що свідчить те, що вже у 80-х рр. XIX ст. південні губернії вийшли на перше місце в державі за виробництвом зерна на душу населення³⁰.

Малодосліджена проблема еміграційного руху галицького селянства на територію Російської імперії в кінці XIX ст. висвітлена в статті С. Качараби. Однею з головних причин цього явища, на думку автора, була малоефективна аграрна політика австрійського уряду, яка призвела до значного земельного голоду, особливо в Галицькому Поділлі, з якого і почав здійснюватися основний потік емігрантів. Цьому процесу в певній мірі посприяла внутрішня політика Росії у 80-х рр. XIX ст., коли ряд законодавчих положень були направлені на обмеження земельних володінь єврейського та німецького населення. Поштовхом до руху галичан стали чутки про роздачу вільних земель, не останню роль відіграла й політична агітація³¹.

За твердженням С. Качараби, еміграційний потік досяг свого найбільшого розмаху в 1892 р. Лише тоді з Поділля і суміжних з ним повітів залишилося в еміграції більше 6 тисяч осіб. Особливо еміграційний рух поширився в Збаразькому, Борщівському, Скалатському і Гусятинському повітах³². Якщо політика російського уряду спочатку була лояльною до емігрантів, то в 1893 р. було заявлено про неможливість самовільного неофіційного переходу кордону. Завдяки репресивним заходам, еміграційний рух досить швидко став затихати. На жаль, автору не вдалося встановити чисельність переселенців, а також і реемігрантів. Бажано було б показати наслідки еміграції галицького селянства, становище їх на нових землях, причини повернення частини населення назад.

Ролі великих магнатів у торговельному та господарському розвитку Волинської губернії у другій половині XIX ст. присвячена стаття В. Павлюка³³. Проаналізувавши діяльність підприємств у сфері цукроваріння, винокуріння,

суконного виробництва тощо, він наголосив на важливій діяльності магнатерії у спрямуванні господарського розвитку краю на шляху інтенсифікації сільського господарства. Зростання продуктивності здійснювалося шляхом удосконалення техніки та технології виробництва (впровадження різних машин і знарядь, пошук правильного розподілу робіт, широке використання найманої робочої сили тощо). Наявність значної сільськогосподарської сировинної бази, дешевої робочої сили зумовила розвиток промисловості краю, яка базувалася загалом на переробці продукції сільського господарства, передусім рослинництва.

Особливо в галузі цукроваріння характерним явищем пореформеного періоду став перехід поміщицьких заводчиків на капіталістичний шлях ведення господарства, перетворення їх на підприємців. Так, більшість поміщицьких цукроварень регіону утворилася на базі латифундій. Капітали для їх перебудови були одержані як кредит, нерідко під заставу маєтку³⁴. Господарства великих землевласників Сангушків, Радзивілів, Любомирських, Потоцьких, Браницьких, Грохольських, по-суті, перетворювались на капіталістичні економії і виробляли продукцію лише для ринку, яка реалізовувалася через ярмарково-базарну мережу³⁵.

Відзначимо деякі наукові розвідки, присвячені соціальному, економічному, правовому та іншому розвитку національних меншин в Україні другої половини XIX – початку XX ст. Так, у публікації І. Лісевича розглядається становище польської національної меншини в Наддніпрянській Україні³⁶. Зокрема, в сфері економічного розвитку автором проаналізовано вплив аграрного законодавства уряду на еволюцію польського землеволодіння та соціальне становище польських селян. І. Лісевич доводив, що після польського повстання 1863 р. та низки царських законів було секвестровано велику кількість земельних володінь польських селян, шляхтичів і поміщиків. Щодо останніх, то на початку 1901 р. їм належало 47% усієї приватновласницької землі на Правобережжі, порівняно у 1861 – 89%³⁷. Польська шляхта знаходилася у невизначеному правовому стані і поступово (реформи 1866 р. і 1886 р. про ліквідацію стану шляхти та чиншового права) зливалася з селянством. Лише селяни-поляки, для якого була характерною соціальна диференціація, змогли дещо виграти після подій 1863 р.

Загалом, після 60-х рр. XIX ст. спостерігається третій етап розселення поляків на Україні. Скасування кріпосного права і прискорений розвиток капіталізму стимулювали приплив польського капіталу і робочої сили. Дослідник, на основі деяких польських джерел, встановив, що перед 1917 р. 46,8% польського населення в Україні було зайняте в сільському господарстві³⁸.

І. Погребінська показала основні особливості правового та економічного становища євреїв в Україні на рубежі XIX–XX ст., поряд з іншими питаннями висвітлила їх роль у товарно-грошових та орендних відносинах, торговельно-представницькій діяльності³⁹. Концептуальний підхід автора полягає у тому, що становище національних груп в Україні визначалося політичною стратегією Російської і Австро-Угорської імперій, а не ставленням українського народу до них, який тоді сам був об'єктом національного та економічного гноблення. У публікації показано дискримінаційні заходи уряду щодо єврейського населення в особистій, економічній, релігійній, судовій, військовій, податковій та інших сферах.

Досліджуючи роль євреїв у аграрних відносинах, автор встановила, що традиційним напрямом участі їх в економіці України була оренда землі. Особливо роль великих орендарів-євреїв зросла після реформи 1861 р. Хоча

зайнятість їх в сільськогосподарському виробництві становила 3–4%, у товарно-грошових відносинах вони посідали вагоме місце⁴⁰. Проаналізувавши аграрне законодавство щодо єврейського населення, І. Погребінська вказала на непослідовну і часто суперечливу політику держави, яка то сприяла залученню їх до землеробської праці (можливість переходу на хліборобський стан, право приватної власності, різні пільги), то здійснювала усілякі перешкоди (в основному в сфері оренди землі).

Поява різних монографічних досліджень, підручників з аграрної та економічної історії України, знайшла відображення у публікаціях журналу в рубриці «Критика та бібліографія». Так, М. Якименко позитивно оцінив підручник «Аграрна історія України» за редакції П. Панченка, В. Славова та В. Шмарчука як добре розроблений у концептуальному плані, але при цьому з деякими недоліками фактологічного характеру. Наприклад, він не погодився з авторами про відсотковий підрахунок общинного та одноосібного землеволодіння наприкінці ХІХ ст., висунувши як головний аргумент «Статистику землевладення 1905 г.». Розглядаючи питання аграрного перенаселення України у другій половині ХІХ ст., історик назвав цифру у 13 млн. осіб замість 7,3 млн. у підручнику, пояснивши це тим, що цей процес більш точно характеризують не відомості про людей, які не могли знайти собі роботу, а кількість селян, котрі господарюванням на землі не забезпечували собі відповідних засобів до існування⁴¹.

Також переселенська тематика та міграція населення висвітлені авторами книги без урахування досягнень історичної науки останнього двадцятиріччя. Спираючись на власні дослідження, а також праці В. Кабузана, Л. Склярова, П. Теличука, В. Кузнєцова, рецензент не погодився з авторами книги стосовно сутності та масштабів переселенського руху, долі переселенців тощо. Виходячи з вищезазначеного незрозуміло, чому О. Бундак у своїй публікації стверджував лише про позитивні оцінки М. Якименком рецензованого підручника⁴².

Підручник «Економічна історія України і світу» за редакції Б. Лановика, З. Матисякевича та Р. Матейка, котрий визнано одним з кращих серед поданих на конкурс, організований Міністерством освіти України та міжнародним фондом «Відродження», проаналізували М. Траф'як та Є. Шаталіна. У цілому, позитивно оцінюючи рецензовану працю, вони вказали на відсутність узагальнюючих висновків до всієї праці, ілюстративного матеріалу та географічного покажчика. На їхню думку, також бажано значно більше уваги приділити методологічним та концептуальним питанням курсу, історіографії та джерельній базі⁴³.

Не могла залишитися поза увагою наукова праця В. Ботушанського «Сільське господарство Буковини (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)». Оцінюючи її як найбільш повне дослідження з історії основної галузі економіки Буковини за 65 пореформених років, П. Михайлина вказав на деякі недоліки. Так, не завадило б ширше дати матеріал і з історії Південної Буковини. Питання оплати в сільському господарстві, відхідництва, еміграції бажано показати у плані новітніх методологічних підходів та концепцій. Також праця покращилася б, якби до неї додати іменний та географічний покажчики, деякі ілюстрації⁴⁴.

Помітною подією в науковому житті держави стало проведення конференцій, симпозіумів з проблем аграрної історії та історії селянства. Про хід та результати деяких з них знаходимо відомості у рубриці УІЖ «Хроніка наукового життя». Так, В. Калініченко охарактеризував перший, а В. Мельниченко – шостий всеукраїнський симпозіум з проблем аграрної історії: організація заходів,

представники, секції та доповіді, проблемні та дискусійні моменти тощо⁴⁵.

Ю. Котляр підвів підсумки всеукраїнської наукової конференції «Селянство Півдня України: історія і сучасність». Зокрема, у першій секції, присвяченій ролі українського селянства в господарському освоєнні й колонізації краю (кінець XVIII – XIX ст.), він відзначив найбільш цікавими доповіді докторів іст. наук із Одеського національного університету О. Бачинської та І. Гребцової про економічну діяльність українського населення та про участь «Одеського вісника» у висвітленні селянського питання в 1861 р.⁴⁶

В. Григоренко проаналізував роботу міжнародної наукової конференції, присвяченої економічній історії Росії XIX–XX ст., що відбулася в листопаді 1997 р. у Москві. Він виділив ряд нових методологічних та концептуальних підходів, які визначили учасники до різних аспектів аграрної історії, наприклад еволюції селянського господарства, ринку і підприємництва в Росії на рубежі XIX–XX ст., національних та релігійних аспектів в історії підприємництва та ін.⁴⁷

Отже, можна констатувати, що з кінця 1980-х років «УІЖ» виконує роль одного з основних орієнтирів у формуванні нової вітчизняної історіографії. На шпальтах часопису знаходять відображення найважливіші аспекти аграрної історії України другої половини XIX – початку XX ст., багато з яких тривалий час вивчались однобічно, фальсифікувались або відверто замовчувались. Так, за сучасний період розвитку з аграрної проблематики було опубліковано три студії, присвячені історіографічним та методологічним аспектам вивчення аграрної історії, одна джерелознавча, 12 наукових розвідок, три рецензії і чотири повідомлення з рубрики «Хроніка наукового життя».

Сталися якісні зрушення в концептуальному плані у дослідженнях, присвячених місцю селянства в тогочасному соціумі, позитивним і негативним моментам в розвитку їх господарств, ринковій еволюції аграрних відносин, ролі земельної оренди, складним процесам аграрним переселенським рухам та ін., що помітно позначилося на творчому доробку українського часопису.

Матеріали наукових і науково-практичних конференцій, симпозіумів, «круглих столів», історіографічні статті свідчать про принципові зміни акцентів та методологічних засад у розробці ряду важливих питань.

Поряд з суто методологічними і загальнотеоретичними аспектами актуальними та малодослідженими тематичними напрямками все ж залишаються такі, як особливості аграрного розвитку українських земель у складі Австро-Угорської та Російської імперій, складання національної буржуазії та становлення підприємництва, специфіка розвитку реформування аграрного сектору економіки, міграційні рухи селянства та їх наслідки, еволюція земельного ринку, соціально-побутова історія пересічного селянина тощо.

Annotation

In the article the works of the contemporary researchers on the key problems of the second half of XIXth and the beginning of the XXth centuries' agrarian history of Ukraine, published in the «Ukrainian historical journal», are analyzed. The conceptual approaches explored by these researchers are selected.

Анотація

У статті проаналізовано праці сучасних дослідників з ключових проблем аграрної історії України другої половини XIX – початку XX ст., які розміщені

на сторінках «Українського історичного журналу». Виділяється коло основних концептуальних підходів, що ними досліджуються.

Рецензент: Удод О.А. – д.і.н., проф., завідувач відділу української історіографії Інституту історії України НАН України.

¹ *Резнт О.П.* Деякі проблеми історії України XIX – початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки // УІЖ. – 2000. – № 2. – С. 3–26.

² Там само. – С. 15.

³ Там само. – С. 18.

⁴ Там само. – С. 14–15.

⁵ *Шевченко В.М.* Проблема ринкових аграрних відносин в Україні другої половини XIX – початку XX ст. в історіографії // УІЖ. – 2007. – № 5. – С. 188–205.

⁶ Там само. – С. 193.

⁷ Там само. – С. 197–198.

⁸ *Першина З.В.* Історія України в працях одеських дослідників // УІЖ. – 1994. – № 6. – С. 53–63.

⁹ *Шевченко В.М.* Проблема ринкових аграрних відносин в Україні. – С. 199, 194.

¹⁰ *Шевченко В.М.* «Матеріали по статистике движения землевладения в России» як джерело вивчення еволюції поземельних відносин в Україні другої половини XIX – початку XX ст. // УІЖ. – 2006. – № 6. – С. 203–212.

¹¹ Там само. – С. 206.

¹² Там само. – С. 210.

¹³ *Присяжнюк Ю.П.* Ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства (друга половина XIX – початок XX ст.) // УІЖ. – 1999. – № 3. – С. 23–33.

¹⁴ Там само. – С. 23.

¹⁵ Там само. – С. 31–32.

¹⁶ *Присяжнюк Ю.П., Горенко Л.М.* Ринкова еволюція аграрних відносин в Україні (друга половина XIX ст. – 1905 р.) // УІЖ. – 2000. – № 5. – С. 90.

¹⁷ Там само. – С. 95.

¹⁸ *Якименко М.А.* Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861–1918 рр.) // УІЖ. – 1996. – № 1. – С. 5.

¹⁹ Там само. – С. 8.

²⁰ Там само. – С. 12.

²¹ *Краснікова О.М.* З історії становлення і функціонування земельних банків в Україні (1861–1918 рр.) // УІЖ. – 1999. – № 6. – С. 64–69.

²² Там само. – С. 69.

²³ *Якименко М.А.* Земельна оренда на Україні в період капіталізму // УІЖ. – 1991. – № 2. – С. 54–63.

²⁴ Там само. – С. 60.

²⁵ *Борисевич С.О.* Реалізація чиншової реформи 1886 р. в Подільській губернії // УІЖ. – 2005. – № 2. – С. 83–84.

²⁶ Там само. – С. 88–89.

²⁷ *Бойко Я.В.* Аграрна колонізація Південної України (60–80-ті рр. XIX ст.) // УІЖ. – 1989. – № 10. – С. 94.

²⁸ Там само. – С. 101.

²⁹ *Якименко М.А.* Селянська колонізація Південної України в другій половині XIX ст. // УІЖ. – 1987. – № 2. – С. 38.

³⁰ Там само. – С. 42–44.

³¹ *Качараба С.П.* Еміграція галицьких селян у Російську імперію в кінці XIX ст. // УІЖ. – 1990. – № 9. – С. 31–32.

³² Там само. – С. 35.

³³ *Павлюк В.В.* Магнатерія Волині в умовах розвитку ринкових відносин у другій половині XIX ст. // УІЖ. – 2000. – № 1. – С. 102–108.

³⁴ Там само. – С. 103.

³⁵ Там само. – С. 106.

³⁶ *Лісевич І.Т.* Польська національна меншина в Наддніпрянській Україні (1864–1917 рр.) // УІЖ. – 1997. – № 2. – С. 43–51.

³⁷ Там само. – С. 46.

³⁸ Там само. – С. 45–46.

³⁹ *Погребінська І.М.* Правове та економічне становище євреїв в Україні (кінець XIX – початок XX ст.) // УІЖ. – 1996. – № 4. – С. 124–132.

⁴⁰ Там само. – С. 129.

⁴¹ *Якименко М.А., Панченко П.П., Славов В.П., Шмарчук В.А.* Аграрна історія України. Навчальний посібник. – К., 1996. – 405 с. // УІЖ. – 2000. – № 1. – С. 142.

⁴² *Бундак О.А.* Проблеми сучасного українського села на сторінках «Українського історичного журналу» // Український селянин. – 2002. – Вип. 5. – С. 228.

⁴³ *Траф'як М.В., Шаталіна Є.П., Б.Д. Лановик, З.М. Матисякевич, Р.М. Матейко.* Економічна історія України і світу // УІЖ. – 1999. – № 5. – С. 155–156.

⁴⁴ *Михайлина П.В.* В.М. Ботушанський. Сільське господарство Буковини (друга половина XIX – початок XX ст.) // УІЖ. – 2004. – № 4. – С. 147.

⁴⁵ *Калініченко В.В.* Всеукраїнський симпозиум з проблем аграрної історії (10–12 жовтня 1996 р., м. Умань Черкаської області) // УІЖ. – 1997. – № 1. – С. 149–150; *Мельниченко В.В.* VI Всеукраїнський симпозиум з проблем аграрної історії // УІЖ. – 2006. – № 6. – С. 227–228.

⁴⁶ *Котляр Ю.В.* Всеукраїнська наукова конференція «Селянство Півдня України: історія і сучасність» (Миколаїв, 28 листопада 2003 р.) // УІЖ. – 2004. – № 5. – С. 154.

⁴⁷ *Григоренко В.Г.* Міжнародна наукова конференція «Економічна історія Росії XIX – XX ст.: сучасний погляд» // УІЖ. – 1998. – № 2. – С. 150–153.